

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ имени АЛЬ-ФАРАБИ

ХАБАРШЫ ВЕСТНИК

ТАРИХ
СЕРИЯСЫ

СЕРИЯ
ИСТОРИЧЕСКАЯ

АЛМАТЫ

№3 (34)

2004

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы
ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІ

КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ
УНИВЕРСИТЕТ
имени АЛЬ-ФАРАБИ

ҚазҰУ
ХАБАРШЫСЫ
ТАРИХ СЕРИЯСЫ

С. Торайғыров
атындағы ПМУ-дің
академик С.Бейсембаев
атындағы ғылыми
КІТАПХАНАСЫ
КазНУ
СЕРИЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ

АЛМАТЫ

№ 3 (34)

2004

МАЗМҰНЫ

1992 жылдың 22 сәуірінен
бастап шыға бастады

Тіркелу куәлігі №766

1999 жылдың 25 қарашасында
ҚР Мәдениет, ақпарат және
қоғамдық келісім министрлігі
қайта тіркеді

Редакциялық алқа:

Таймағамбетов Ж. К.

(ғылыми редактор),
тел.: 47-28-77(1280),

Омарбеков Т.О.

(ғылыми редактордың
орынбасары),

Қойгелдиев М.К.,

Жұмағұлов Қ.Т.,

Қалыш А.Б.,

Әбділдабекова А.М.,

Кәрібаев Б.Б.

(жауапты хатшы),

тел.: 47-14-40 (12-86)

Вестник КазНУ

Серия историческая

№ 3 (34)

ИБ № 2879.

Подписано в печать 30.09.2004.

Формат 90 x 110 1/8.

Бумага офсетная № 1.

Печать офсетная. Уч.-изд.л. 22.5.

Тираж 500 экз. Заказ №3026.

Цена договорная.

Издательство "Казак университеті"

Казакского национального

университета им.аль-Фараби.

480078, г. Алматы, пр.аль-Фараби, 71.

КазНУ. Отпечатано в типографии

издательства "Казак университеті"

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА

Мусағалиева А. С.

ҚАЗАҚСТАҢДАҒЫ ЖОҒАРЫ ОҚУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ТУРАЛЫ
ТАРИХИ ДЕРЕК КӨЗДЕРІ 3 ✓

Макажанова З. Ш.

ПОСЛУЖНЫЕ СПИСКИ КАК ИСТОРИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ
ФОРМИРОВАНИЯ ЧИНОВНИЧЕСТВА В КАЗАХСТАНЕ XIX В. 7

Есмағамбетов К. Л.

ИНОСТРАННАЯ ВОЕННАЯ ИНТЕРВЕНЦИЯ: МИФЫ И РЕАЛЬНОСТЬ (по зарубежным материалам) 9

Төлсбаев Т. Ә.

ҚАЗАҚ БҮРЖУАЗИЯСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕНІ ЗЕРТТЕУ
ЖӘНЕ ОНЫҢ ЖАҢА ЖОЛДАРЫ 13

Ноғайбасва М. С.

ДАЛА МЕН ҚАЛА МӘДЕНІ СИНТЕЗІ МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН 16

Ғабдулина Б. А.

ҚАЗАҚ-ЖОҒАР ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ 19

Касымжанова К. И.

ИСТОРИЯ НАХОДОК И ИССЛЕДОВАНИЯ ПАМЯТНИКОВ ПИСЬМЕННОСТИ ТЮРКОВ 22

Нысанова С.

МСЕРАЛИН ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘЙЕЛ ТЕНДІГІ МӘСЕЛЕСІ 28 ✓

Сақтағанова З. Г.

РЕФОРМА 1965 ГОДА В ПРОМЫШЛЕННОСТИ (ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ) 30

Ислямиева С. Н.

ЗАВЕРШАЮЩАЯ СТАДИЯ ЭТНОГЕНЕЗА КАЗАХОВ: ТЕОРИИ И ГИПОТЕЗЫ 32

Баязитов Д.

ҚАЗАҚ АВТОНОМИЯСЫНЫҢ АСТАНАСЫН КӨШІРІЛУ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ ... 35

Жұмаділ М.

ОТАН ТАРИХЫН ДӘУІРЛЕУ МӘСЕЛЕСІ МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМДАРДА 37 ✓

ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

Нуртазина Н. Д.

ЭТАПЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ, ЭТНОКУЛЬТУРНЫХ И ДУХОВНЫХ СВЯЗЕЙ
ГОСУДАРСТВА САМАНИДОВ С ТЮРКСКИМИ ПЛЕМЕНАМИ КАЗАХСТАНА (IX-X ВВ.) 40

АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСЫ ТАРИХЫНАН

Касенов Е. Б.

К ВОПРОСУ МАТЕРИАЛЬНОЙ БАЗЫ АНТИКОЛОНИАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ ПОД
РУКОВОДСТВОМ КЕНЕСАРЫ КАСЫМУЛЫ 44

Жақыпбек С. К.

РЕЛИГИОЗНО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В КАЗАХСТАНЕ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА 47

Жаксымбетова Г. Т.

О СОЦИАЛЬНОМ И НАЦИОНАЛЬНОМ СОСТАВЕ ПОВСТАНЦЕВ В НАЦИОНАЛЬНО-
ОСВОБОДИТЕЛЬНОМ ДВИЖЕНИИ 1916 ГОДА В КАЗАХСТАНЕ 51

ЖАҢА ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ЗАМАҢДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ

Байболсынова А. С.

ДІНИ ОТАРЛАУ САЯСАТЫНЫҢ ТАҒЫЛЫМДАРЫ 55 ✓

Қарасаев Ф. М.

ПАТША ҮКІМЕТІНІҢ XIX ҒАСЫР КӨЛЕМІНДЕГІ ОРТА ЖҮЗДЕГІ ӘКІМШІЛІК-
ТЕРРИТОРИЯЛЫҚ РЕФОРМАЛАРЫ, МАҚСАТЫ, МІНДЕТТЕРІ, МАҢЫЗЫ 57

Маххамова Н. Р.

СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ОБЩЕСТВА ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ В УСЛОВИЯХ
КОЛОНИАЛЬНОГО РЕЖИМА 61

Нурбаев К. Ж.

К ВОПРОСУ О КАРАВАННЫХ ПУТЯХ И МАРШРУТАХ ЭКСПЕДИЦИЙ В СЕВЕРО-ВОСТОЧНОМ
КАЗАХСТАНЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 18 – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 19 ВЕКОВ 65

Султанова Ф. М.

ИЗМЕНЕНИЯ В СОСЛОВНОЙ СТРУКТУРЕ НАСЕЛЕНИЯ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА
В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ 68

<i>Ақтамбердиева З.</i> ОСОБЕННОСТИ КАЗАЧЬЕГО ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЯ В СЕМИРЕЧЬЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА	71
<i>Мырзалиева Э. Қ.</i> СЫРДАРΙΑ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ОРЫС – ТҮЗЕМ МЕКТЕПТЕРІ ХАҚЫНДА	76
<i>Тілеубекова Г. Б.</i> ЖЕТІСУ ҚОНЫС АУДАРУ БАСҚАРМАСЫНЫҢ ҚҰРЫЛУЫНЫҢ АЛҒЫШАРТТАРЫ	78
<i>Шулалбекова Г. К.</i> XIX Ғ. II ЖАРТЫСЫНДАҒЫ САЯСИ-ӘКІМШІЛІК РЕФОРМАЛАРДЫҢ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНҒА ТИПІЗГЕН ЗАРДАПТАРЫ	80
<i>Қамалдинов Р.</i> ЗЕМСТВО КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД ГРАЖДАНСКОГО ПРОТИВОСТОЯНИЯ (октябрь 1917 г. - 1919 г.)	83
<i>Бегалиева А. С.</i> ВТОРОЙ ПЛЕНУМ ОБЛИСПОЛКОМА КИРГИЗСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ РСФСР – КАТАЛИЗАТОР ВЫСТУПЛЕНИЯ ОППОЗИЦИИ В 1925 г.	85
<i>Әшімханова С. М.</i> 1920 ЖЫЛЫ АҚТАРДЫҢ ШЫҢЖАҢ ӨЛКЕСІНЕ БЕКІНУІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ КЕҢЕС ҮКІМЕТІНЕ ҚАРСЫ ӘРЕКЕТТЕРІ	87
<i>Сәрсембина Қ. Қ.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1937-1938 ЖЫЛДАРЫ САЯСИ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАҒАН ӘЙЕЛДЕР	89
<i>Мухтарова Г. Д.</i> МУСУЛЬМАНЕ КАЗАХСТАНА В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ	92
<i>Чатыбекова К. К.</i> РОЛЬ ПРОФСОЮЗОВ В РАЗВИТИИ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА КАЗАХСТАНА В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД (1945-1960 гг.)	95
<i>Ташенев М. Ж.</i> КАЗАХСТАН В ГОДЫ ОСВОЕНИЯ ЦЕЛИННЫХ И ЗАЛЕЖНЫХ ЗЕМЕЛЬ (к 50-летию со дня освоения)	97
<i>Сыздыкова А. М.</i> XX ҒАСЫРДЫҢ 80-ШІ ЖЖ. КЕЙІНГІ ЕРТІС ӨНІРІНДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫС	101

ӘЛЕУМЕТТІК ТАРИХ

<i>Мынтаева Г. А.</i> ДИНАМИКА ПОЛОВОЗРАСТНОЙ СТРУКТУРЫ ГОРОДСКОГО НАСЕЛЕНИЯ КАЗАХСТАНА В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД	104
<i>Тәңірбергенова Н. Қ.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОТАН СОҒЫСЫНАН КЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ІСІНІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	108
<i>Шыңғысбаев С. М.</i> ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ МЕН СПОРТ ТАРИХЫНЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ	109
<i>Ибраева А. Қ.</i> ҚАЗАҚСТАН МӘДЕНИ МЕКЕМЕЛЕРІ ТАРИХЫНЫҢ КӨЛЕҢКЕЛІ БЕТТЕРІНЕН	112
<i>Аманжолова А. Е.</i> ИЗМЕНЕНИЯ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ УРОВНЕ НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА В 1965-1990 ГГ.	115
<i>Исибаева Е.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АУЫЛДЫҢ ДАМУЫ МӘСЕЛЕЛЕР МЕН КЕЛЕШЕК МҮМКІНДІКТЕРІ	118

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ

<i>Алпысбес М.</i> ШЕЖІРЕДЕГІ ТАРИХИ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕР	121
<i>Ескекбаев Д. Б.</i> ОМБЫ ОБЛЫСЫ ТАРИХЫНАН	123
<i>Телубаева К. М.</i> XIX ҒАСЫРДЫҢ СОҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗІНДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ОТАБАСЫЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНДЕГІ ҚЫЗ КӨРУ, ҚАЛЫҢДЫҚ АЙТТЫРУ	126
<i>Қалыш А. Б., Исасва Ә. И.</i> XIX–XX ҒҒ. БАСЫНДАҒЫ ТАМА ТАЙПАСЫНЫҢ ҚОНЫСТАНУЫ МЕН ОРНАЛАСУЫ	128
<i>Ибрашева Ш. О.</i> ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҮРІК ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИ ОРТАЛЫҒЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІ	131

ЖАЛПЫ ТАРИХ

<i>Kalkapan Shumagulov</i> DAS WIRTSCHAFTSLEBEN DER ALTEN GERMANEN BIS ZUR GROSSEN VIII KERWANDERUNG (Fortsetzung, Anfang im N2 (33)	134
<i>Абдуалиев А. Б.</i> К ВОПРОСУ О ПРЕДЫСТОРИИ ПОДПИСАНИЯ И ЗНАЧЕНИИ АВГУСТОВСКОГО ИЛИ ГЕНДИМИАНСКОГО ДОГОВОРА 1873 ГОДА	139
<i>Кокеебаева Г. К.</i> КАТЫНСКАЯ ТРАГЕДИЯ И УХУДШЕНИЕ СОВЕТСКО-ПОЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЙ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ	144
<i>Абдуллаев Н. А.</i> США И ЯДЕРНАЯ СТРАТЕГИЯ ВЕДУЩИХ СТРАН ЗАПАДНОЙ ЕВРОПЫ (50-60 гг. XX века)	149
<i>Көшербаев Ж. Д.</i> XX Ғ. 70-ШІ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ШАБУҰЛ ҚАРУЛАРЫН ШЕКТЕУ МӘСЕЛЕСІ	153
<i>Шыңғысбаев А. М.</i> XX-ҒАСЫРДЫҢ 80-ШІ ЖЫЛДАРЫНЫҢ АЯҒЫ МЕН 90-ШІ ЖЫЛДАРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ МЫСЫРДЫҢ СЫРТҚЫ САЯСАТЫ	156
<i>Сармурзина Г. А.</i> КУЛЬТУРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И МОНГОЛИИ В НАСТОЯЩЕЕ ВРЕМЯ	158

ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАР

<i>Тухелбаева К.</i> ГОСУДАРСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ Д.А. КУНАЕВА КАК ЗАМЕСТИТЕЛЯ ПРЕДСЕДАТЕЛЯ СОВМИНА КАЗАХСТАНА	161
<i>Алашова С.</i> ТӨЛЕГЕН ТӘЖІБАЕВ - ҚАЗМУ-ДЫҢ РЕКТОРЫ (ӘКІМШІЛІК ҚЫЗМЕТІН ЕСТЕЛІКТЕР НЕГІЗІНДЕ ТАЛДАУ)	164
<i>Омарова Б.</i> ҚАЗАҚСТАН АУЫР ӨНЕРКӘСІБІН ДАМУДА ЕСІМДЕРІ ЕЛГЕ ЕЛЕУЛІ БАСШЫ КАДРЛАР (1945-1975 Ж. Ж.)	166

XX ҒАСЫРДЫҢ 80-ШІ ЖЖ. КЕЙІНГІ ЕРТІС ӨҒІРІНДЕГІ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ҚОЗҒАЛЫС

XX ғасырдың 80 жылдарының соңы ширегінде Ертіс өңірінің экологиялық жағдайының күрт төмендеуі, оның табиғи тіршілікке тигізген залдығы жері жайында азды кемді, қайсыбірде шындыққа, сәйкес деректер хабарландыру жүйелерінде көріне бастаған болатын. Бұ-дың бастамасы, яғни шындықты ашық жариялау эпоха-сының ықпалы қоршаған табиғаттың өмірлік орталықты қорғау қауымдарының қозғалысын жүйелі бағытта халықты ұйымдастырып, өмір орталығының тазалығын сақтауға жұмылдырды. Бұл қозғалыс, Ертіс аймағы тұрғындарының еңбектеген жасынан еңкейген кәрісіне дейін, сондай ақ әр саланың мамандары, лини қоғам-дардың және т.б. қаралайым қауымның мүшелеріне дейін біріктіріп, сол уақыттағы билеуші өктем жүйеге қарсы тұра алатындай демократиялық оншыл қарсы күш құрлымын құруда маңызды роль атқарды. Табиғатты қорғау қозғалысы билеуші өктем жүйе ішінен бұзыла бастаған мезетте ұйымдаса да билеуші жүйенің күші айтарлықтай әлді болатын. Бірақ «жасылдардың» қимыл, іс-әрекеттеріне билеушілер шымдыкпен қарап, коммуни-стік басқарушылық зияндылығына бастапқыда, бірден мағына бермеді [1].

Шындығында, өмірлік табиғи орталықты қорғау мәселесі біздің мемлекетімізде азаматтық құрылымның негізін қалауда бірде бірінші себептердің бастаушысы есебінде халықты біріктіріп, ұйымдастырушы күшке, либералдық демократияның алғашқы көрінісіне айнал-ды [2].

Аталған қортындына сәйкес 1980 жж. соңғы кезең-дерінде Ертіс өңіріндегі табиғатты экологиялық келенсіз жағдайлардан қорғау құрылымдарын іс-әрекеттерін сарап-тап бағалау болашақ саяси-экономикалық жағынан осы өңірдің тіршілігі үшін маңызы ерекше.

Зерттелетін өңірде экологиялық қауым қозғалысы үш бағытта дамыды: табиғатты қорғау, экологиялық жылалды өндірісті жоюға немесе басқа бағытта жабықтал тинмді қолдану; Семейдегі ядролық-эскери сынақтар-ының тыныс алуын тоқтатып жабуға қарсы күрес. Бұл біздің халқымыз үшін сан ғасырлар бойы көксеген та-рих арман болатын-ды.

Ерікті экологиялық жүйелердің көрінуіне түркі болған қалаларды өте жайсыз жағдайы болатын, осыған байланысты жергілікті тұрғындардың өздерінің өмірі өтіп жатқан өңірдің болашағын жақсарту жолындағы жаңиырлық қимылының көрінісі. Айта кететін бір жағдай, табиғи орталықты қорғау қозғалысына қатысқан басым көпшілігі қала тұрғындары, әрине, олар көп нәрседен хабардар болса және орналасқан ұйымдасқаш жағдайларының жоғарылығы, ой-пікірінің бағыттылығы. Сондықтан, Ертіс өңірінде сондай-ақ Павлодарда, Се-мейде, Өскеменде ерікті қауым құрылымдары ұйым-дастырылды: топтар, клубтар, қорлар қарсыластық құ-рылымдар жергілікті тұрғындармен ағарту жұмысымен жүргізушілер, әлде кімге осы орайда үрім-бұлағының болашағы ойландырады, бейтарап қалмауына хабардар етті. Осы ұйымдардың қайсыбіреулерінің іс-әрекеттеріне тоқталып өтсек.

«Экология және қауым пікірі» қауымдық бірлестігі 1987 жылы Павлодар қаласында белокты-витаминді қоспасы (БВК) өндірісін орналастыруға қарсы халық қозғалысын ұйымдастыру барысында дүниеге келді. Бұл қауым тұрғындарының ой-пікірін тұжырымдауға қауым-дық сұрақтар ұйымдастырып, тір тұрғынның пікірін пайымдап қорытып, нұсқаулы сөйлеммен және ха-лықтың сұраққа қайыраң жауаптарын билеуші жүйе-лерге жеткізіп шешім қабылдауға ықпалын тигізген, со-нымен қатар хабарландыру құралдарына газет, радио, көгілдір экран арқылы жариялап тұрғындарды білх-тілікті бағытта ұстады.

«ЭҚКП» ҚК аймақ тұрғындарының сана-сезімінің өсіп, ой-пікірінің керекті бағытта жүйелі қалыптасып бір ариаға түсуіне бағаты үлесін қосты. Ол үшін «ЭҚКП» әрбір жесе дүлалармен кенес жүргізіп, клубтарда кез-десу кештерін өткізіп, жазба мақалалар арқылы сан-салалы бағытта ағарту жұмыстарын ұйымдастырды. Бұл жұмыстар саналы тұрғындардың ақшыз-пұлсыз еңбек-терімен жүргізілді. Осылай Ертіс өңірінің тұрғындарының білімділік деңгейі көтерілді. «ЭҚКП» қауымдық құрылымының бірінші жылындағы тіршілігінде өңір-дістіқ ұжымдардың экологиялық-техникалық паспорт-

тарын құрастыру жоспары зірленді, экологиялық жағдайды жүйелі есепке алу, сараптау, жұмыс істеп тұрған өндірістердің олармен қатарлас салынып жатқандарын экологиялық сынақтан өткізу ұсынылды [4]. «ЭҚКП» ҚК БВК-өндірісінің Павлодар өңірінің Ертіс алқабында салдырмау жолында көп еңбек сіңірді, облыстық «Звезда Прииртышья» газетімен бірлесіп Ленинград облысындағы Кириши және Белорусия ССР-дағы Новополоцк қалаларындағы жүріп тұрған осындай өндірістердің қоршаған табиғи орталыққа және олардың тұрғындардың денсаулығына әсерін зерттеп халыққа жеткізді. Бүкіл қауымдық қысымның ықпалымен және объективті зерттеулердің негізінде мәселені тереңірек қарастыруға Павлодарлық партия ұйымы да қатысуға мәжбүр болды, сонымен қатар салынып жатқан өндіріс басқарушылары, облыстық санэпидем орталығы, ауа райын қорғау тексерушілері қатысты [5]. Осындай жан-жақты тексеріс зерттеудің негізінде БВК өндірісін Павлодар қаласында салуға балмайтындығы жайында шешім қабылданды. Тұрғындар үшін бірінші ең үлкен маңызды жеңістік болатын: бастапқыда бүкілхалықтық демократия аталып қауымдық ашық пікірге жол ашылғанда халық қауымы өзіндік ой-пікірін өмірге не керек, не керек емесін белсенді қатысуымен шешіп, тұрған қаласына жаңа өндірісті орналастырмады.

1989 жылы Павлодарда «Коммунист», «Альтернатива» деген саяси-қауымдық құрылымдар пайда болды [6]. Бұл орталықтарда азаматтар-тұрғындар әлеуметтік, экономикалық және экологиялық мәселелер бағытында пікір бөлісіп ойларын ортаға салғанды, бірақ аталған құрылымдардың өмірі ұзаққа созылмады. Олар, нақтылы бір мәселелі сұрақты шешуге бағытталған белсенді қимыл ұйымдастыра алмады, айқынды мақсат қойып және оған жететін әдісті жоспар құрастыра алмады, бірақ халық мүшелері-азаматтар өзіндік пікірін қарсы қойып, оны айтып жеткізуді үйренді, бұның өзі бұйрықшыл-администрациялық жүйе кезеңінде әжептәуір жетістік.

Өскеменде 1989 жылдың соңғы кезеңінде бүкіл-одақтық екініңділер одағының аймақтық құрылымы -- Шығыс Қазақстандық қор болған [7]. Ол бұйрықшыл-экспериментке бағынышты еместігін хабардар еткен. Қордың мақсаты табиғатты қорғауға бағытталған жоспарлы іс-әрекеттерді өмірге енгізуге сол аймақтағы тұрғындардың күш-жігерлерін біріктіру; тұрғындардың қазіргі деңгейде сәйкесімді экологиялық дүниетанымын құрастыру; экологиялық жоспарларды құрастырушы ұжымдармен жеке адамдарға заңды қолдау қорсету. Өкінішке орай, қордың өмірі ұзақ болмаған және оның атқарған жұмыстарының сараптамалары жайында жергілікті басшыларда тиісті орын алмаған, деректер жоқ..

Шығыс-Қазақстан облысында 1990 жылға дейін 10 табиғат қорғаушы бірлестіктер қалыптасты. Олардың арасында Лениногорск қаласындағы экологиялық клуб «Биосфера», Өскеменде «Альтернатива». Ол бірлестіктердің мақсаты экологиялық мәселелердің шешімін табуға, қауым мүшелерінің санасын оятып және белсенділігін көтеріп, аймақтын қоршаған табиғи орталығын тазартып болашаққа сақтау жөніндегі өз пікірлерін жариялауға жерлерін бағыттау, ұштау.

Ертіс өңірінің Кенді Алтай төңірегіндегі экологияны қорғау барысындағы халық қозғалысына ел билеушілердің ашық қарсылық кедергісі болған жоқ, бірақ бірлестіктің алғашқы қадамдары-ақ көрсеткендей; табиғи орталықтың «денсаулығы» жөндеуге бағытталған жос-

парды көпшіліктің ой-пікірімен сәйкестендіріп құрастыру үшін көп еңбек сіңіруге қажеттігі анықталды.

Зерттелу кезіндегі Ертіс өңіріндегі экологиялық бірлестіктердің іс-қимылдары табиғатты таза ұстауға жұмыс жасап тұрған өндірістердің жіберген қателіктері мен салғырттыққа салынып немқұрайлылығына қатысты деректерді жинақтап тұрғындарға хабарлап қауым мүшелерінің назарында ұстап экологиялық мәселелердің болашақ өмір үшін маңызы зор екендігін түсіндіру және жалпы азаматтық қарсылықты ұйымдастыру деңгейі де шектелді. Бірлестіктердің өздерінің іс-әрекеттерін айқын жариялап және еркін топтардың табиғатты тазартуға құрастырған жоспарларын өмірге енгізудегі үмтылыстарына партиялық-мемлекеттік машинаның қалың жарына соғылып қорлық кездестірді.

Мұндай жағдай осы бағыттағы топтардың кенеттен саяси бағытқа бұрылып барлық әлеуметтік кішігірім қауымдық құрылымдарын саяси орталыққа қысым көрсетіп қорытындыдағы жету мақсатымен көрнекті ұйымға біріктірілді [8]. Осы бағытта алғашқы қадам Павлодарда «ЭҚКП» ҚК жасалды. Қауымдастық, алғашқы демократиялық күштердің бірігу жиналысын 1990 жылдың мамыр айында өткізуді ұйымдастырды. Ол жиналысқа: «Народный фронт», социал-демократтар тобы, халық депутаттары мен партия коммунистерінің мүшелері қатысты [9]. Мұндай жүрек-жарды қимылдың көрсетуінше, қоршаған табиғи орталықты сақтау және оны тазартып, халық денсаулығын жақсартудың бірден-бір себебі екеніне жұртшылық бейтарап қарамайтындығын нақтылы көрсетті, бірсыпыра зерттеушілердің айтуынша, экологиялық қозғалыс - халықаралық.

Шығыс-Қазақстанда, 1990 жылдың қыркүйекте Ульяновск металлургия заводында болған жарылыстық қоршаған төңірекке бериллий-улы қоспасының жайылуының қауіпті қорытындысы Өскемен қаласының тұрғындарының ашу-азасын шебінен асырып, толқынды ереуілмен басталды. Осындай қасіретті жағдай Шығыс-Қазақстан өңіріндегі экологиялық қауымдар бірлестіктерімен және басқада демократиялық бүкілхалықтық күштердің саяси бағытқа бұрылып күш біріктіруіне себепкер болды.

Аймақты қайталамалы жазушы құралдары көп халық қатысқан жиналысты кенінен толық жазып, тұрғындардың түгел республика тұрғындарына құлақтандырды жазбаша және басқа хабарландыру ұйымдарының игілікті іске қосылып тұрғындардың сана-сезімінің оянуына еңбек етіп: эркімнің ой-санасына мекеме билеушілерінің іс-қимылының қортындысынан, олардың билеуші өктемдігін қорғанатын ешқандай амал жоғын, табиғаттың құраған ертектегі ден өңірін тірішіліктің «тамуыққа» айналдырғанын түсіндіріп, әрі қарай былай өмір сүруге болмайтындығын жариялап «Рудный Алтай» жазған болатын [10]. Сол бір кезеңдерде болған барша тұрғындардың жиналысында халықты ұсыныс қабылданды, онда айтылған болатын: «Біз, 2 жиналыстың қатысушылары аймақтық орталықтың 300 мыңдық тұрғындары хабарлаймыз: белсенді, жанқиярлық шешіммен, заңды түрде біздің ұсынымымыздың орындалып, қаламызда бір-қалыпта адам баласы өмір сүріп тұрарлықтай жағдай орнатылуына бар күшімізді жұмсаймыз» делінген [11]. Бүкіл аймақтық тұрғындар жиналысын ұйымдастыруға «ереуілші» комитет және аймақ қатысқан, олардың құрамын аймақтық бірнеше ондаған өндірістерінің елшілері қатысқан. Негізгі мақсатын ереуіл орталығы

былай деп тұжырымдаған «Жалпы адамзаттың бағасын сақтауға құресу бірлестігі, жекеше пр адамның экологиялық таа ортада тіршілік ету құқы үшін» делініпті [12].

Сонымен, экологиялық аймақты қорғау бағытындағы қадам жетістік дегейміз - зерттелудегі Ертіс аймағының халық қозғалысының саяси күшке айналып негізгі өмірлік сурактарға жауап ізлестіруге «жан» берген.

Қоршаған орта табиғаттың қорғау жрыстарын ұйымдастыруда жергілікті, сауатты көрегенді интеллигенцияның үлесін атаусыз қалдырған тарихқа қиянат болар.

Семей қаласында, 1990 жылдың қараша айында барлық жиналған деректерді сарптап, оларға ғылыми тұрғыдан толықтырып баға беру мақсатында ғылыми - тәжірибелік конференция ұйымдастырылды, сонда Ертіс өзенінің сол кездегі табиғи «денсаулығы» барысында өрісті ой-пікірлер алға қойылып ғылымилық жоғары деңгейде мәселелі, жарысмыз ойлар ортаға салынды.

Конференцияға Шығыс-Қазақстаннан босқа павлодарлықтар, семейліктер, қарағандылықтар, Тюмень және Омбы қалаларының тұрғындары қатысты. Конференция қорытындысының ішіндегі саяси бағалы шешімінің бірі «аймақаралық Ертіс алқабын қорғау комитетінің» құрылуы. Комитет өз кезегінде бүкіл Ертіс өңірі тұрғындарына үндеу ретінде «жариялы шақыру» хабарлады: «ешқашанда не үшін, қандайда-бір зрекетпен Ертіске талп кеттіріп зияндылық жасамауға шақыралы және қосымша өзіне мынадай Міндеттемелер алды:

-барлық аймақтарда өзенді қорғаушылар қауымының іс-зрекеттерін қалыптастырып, жөн-жобаға кеттіріп бағыттау;

-Ертіс өзенінің жағдайын байқап-зерттеп жан-жақты ғылыми негізден демеу;

-Ертіс алқабының экологиясын төмендететін қандай да болмасын ауыр өндірістер, не құрылыс орналыстыруға қарсы тұрындарды ұйымдастыру жұмыстарын жүргізу;

- үздіксіз тұрғындармен ағарту жұмысын жүргізіп, халықтың табиғатқа деген көзқарасын оятып, отырған орталығын «қызығайта» қорғаушылар қатарын көбейту; Ертісте не болып жатқандығын, қандай табиғи өзгерістердің адамзат құрбаны болуы мүмкін екендігін түсіндіру, тәртіп-тәртіпділікке үйрету»[13].

Бірақ та, жалпы Ертіс өңірінің табиғатты қорғау қозғалысы аймақтық, жергілікті мінезде өткендігін хабарлаған жөн, қалалық, облыстық шектеуде қалғандығы қауымдық қозғалыстың қортындысын төмендетіп, қауымдық ұйымдардың іс-зрекеті соншалықты тиімді жетістікке жете алмай қалды.

Дегенмен, халықтың экологиялық талпынысы аз қортынды берген жок энергия қорларын үнемдеу жос-

парлары зерленді, табиғи қорларды қолдануға, таза-лауға жана негізде өлшеуші мөлшерлер енгізуге жоспар жасалды; табиғатты қорғау таңдарын бұзушыларға айыппұл толту; т.б.зрекеттер істеуге шешімді ұсыныстар қорытылды. Жергілікті билік мекемелерінде күрделі табиғатты қорғау, оны тазарту бағытында «Экология», «Профилактика» деген бағдарлармен жоспарды іске асыруға шешім қабылданды. Ең үлкен, аса маңыздысы халықтың экологияны қорғау бағытындағы қозғалысы жұртшылықтың сана-сезімін оятып біздің күнбе-күн немен демалып өз өмірімізде қанзай қасіретке жүтіндіріп жүргенімізді көпшілікке түсіндіріп, жас баладан қарияға дейін жеткізгендігінде.

Әрине, ал-де бұл мәселенің көптеген жан-жақты сурактары терен зерттеуді қажет етеді. Ертіс өңірінің халықтық қауымдарының табиғат қорғау бағытында жазбаша хабарландыру құралын ұйымдастыру су-рағы жауапсыз ашық тұр.қауымдық қозғалыс бірлестіктерінің элементтік базасын ұйымдастыру жөнінде ақырғы сөз айтқызып жок, қозғалыстың ұйымдық құрылымы жөнінде болашақ іс-зрекетінің жоспарлы бағыты жайлы ешқандай анық деректер жоқтың қасы.

Бұл мақалада Ертіс өңірінде ХХ ғ. 80-ші жылдарының ІІ жартысында қанат жайған экологиялық қозғалыстарды зерттеу мәселесі қарастырылады. Азаматтық және демократиялық қоғамның қалыптасу процесіндегі олардың ролі анықталады.

В данной статье ставится проблема исследования экологического движения, развернувшегося в Прииртышье во II половине 80-х годов XX века. Определяется их роль в процессе демократизации и формировании гражданского общества.

1. Фембах М., Фрейлин А. Экошид в СССР М 1993, стр189

2. Утарбаса Ж. Экологические партии и движения как элемент гражданского общества. //Саясат, 1992, №2, стр-40

3. ГАПО. Ф62, Оп 1, Д29, Л 1

4. ГАПО. Ф62, Оп 1, Д5, Л 4

5. Поминов Ю. Завод БВК сопоставим позиции //Звезда Прииртышья, 1988, стр2

6. "Звезда Прииртышья" 1989, стр2

7. Экологический фонд - что это такое // "Рудный Алтай", 1989, стр4

8. Яницкий О. Экологические движения на Востоке и Западе сходства и различия //МЭМО, 1991, 9

9. Первое законодство // "Звезда Прииртышья", 1990, стр3

10. Остановись, оглянись // "Рудный Алтай", 1990, стр4.

11. "Рудный Алтай" 1990, стр1

12. Стячком действует // "Рудный Алтай" 1990, стр2

13. Наш родник Иртыш // "Иртыш", 1990, стр3.